

ВІДГУК

офіційного опонента про дисертацію

Ольги Вячеславівни Радчук

«Семантика засобів вираження поняття «відсутність»

у російській мові: лінгвокогнітивний аспект»

(Дніпро, 2020),

подану на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук

зі спеціальності 10.02.02 – російська мова

Когнітивне дослідження мови є вагомим напрямком у вітчизняній лінгвістиці. І хоча когнітивна лінгвістика постала як наука, що прагне формалізувати зміст мовленнєвої продукції для машинного аналізу мови, на наших теренах дослідження фокусуються передусім на проблемі пошуку ментальних підстав мови, що викликано, на наш погляд, загальним духовним рухом європейців до пошуку етнічної ідентичності, а мова дає для цього багатий переконливий матеріал. Постановка проблеми, яка розробляється у дисертації, цілком релевантна і прагненню сучасної лінгвістики знайти свої перспективи на міждисциплінарному ґрунті.

Обговорювана дисертаційна робота Ольги Вячеславівни Радчук «Семантика засобів вираження поняття «відсутність» у російській мові: лінгвокогнітивний аспект», не лише логічно вписується в цей лінгвістичний рух, але й фокусується на досить складному, і як показують дослідження, неоднозначному феномені, – вона присвячена вирішенню актуальної на сьогодні проблемі сприйняття, формування та відтворення людиною онтологічно та гносеологічно значущих абстрактних понять, до яких і належить «відсутність». Дисертант прагне знайти психічне підґрунтя абстрактного поняття заради з'ясування механізму означування у мові, що складає безумовний науковий інтерес. Актуальність дисертації також визначається своєчасністю її проблематики, що зумовлена, потребою

пояснення привативного характеру мовної структури, який привернув пильну увагу дослідників у контексті поширення у синергійного бачення складних об'єктів на мову.

Цілком логічним і доречним видається нам визначення мети і завдань роботи, що визначили хід дослідження та структуру викладу. Мета, як і належить докторській дисертації, полягає в теоретичному осмисленні висунутої проблеми, розробці нового погляду на методологічне вирішення завдань, верифікації висунутої концепції.

Мета доцільно деталізується у завданнях і детермінує структуру роботи: Сформульовані завдання відбивають основні вектори дисертаційної роботи: формування методологічних підвалин для мовного моделювання поняття «відсутність» у когнітивному аспекті, здійснення лінгвістичного аналізу мовних та паравербальних елементів, що віддзеркалюють закономірності існування порожніх ланок у системі у російській мові та утворення вторинних номінацій на основі модусів / прототипів *нет* і *без*, етнокультурна та соціальна інтерпретація явищ. За такий спосіб у дисертаційній праці поглиблено напрацювання сучасних науковців у контексті розвитку й поглиблення теорії і методики опису когнітивної семантики. Висновки корелюють з завданнями і ясно презентують авторську концепцію поняття «відсутність» у російській мові.

Новизна результатів наукового дослідження О.В. Радчук вбачається нами передусім у синергійній інтерпретації маніфестантів абстрактного поняття «відсутність» і не меншою мірою у розробці методології аналізу мовних явищ у когнітивному аспекті. Вироблена дослідницею методологія ґрунтується на глибоких лінгвістичних традиціях системного аналізу семантики (описового, порівняльного, компонентного, експериментального, етимологічного, моделювання) та інноваційному методі прототипного аналізу, що не лише уможливило встановити самі репрезентанти поняття «відсутність» та варіацію їх семантики, але і надає викладу експланаторності. Упровадження психологічного феномену апперцепції для пояснення

творення вторинних номінацій за допомогою модусів *нет* і *без* є новим у теорії і методології, надаючи переконливості інтерпретаціям, а проведення порівняння з іншими мовами уможлиблює встановлення досліджуваної семантики у темних випадках. Варто зазначити, що завдання виокремлення мовних елементів за абстрактною ознакою досить складне, але запропонований спосіб їх фіксації на основі прототипу виявився плідним і переконливим.

Теоретичне значення рецензованої роботи складає запропонований у дисертації теоретико-методологійний підхід до вивчення поняття «відсутність», який можна застосувати до аналізу інших абстрактних понять, що мають вагомість у формуванні мовної системи. Розбудова ідей привативності у мовній системі сприяє формуванню синергетичного підходу до мови. Уведення у науковий обіг концепції значущої відсутності у її різновидах збагачує когнітивне тлумачення російської мови.

Практична цінність роботи полягає у можливості використання її положень, результатів і матеріалів у викладанні загального мовознавства історії мови, когнітивного та порівняльного мовознавства, системного курсу російської мови та практичного курсу російської мови для іноземних студентів, написанні посібників.

Позитивної оцінки заслуговує загальна структура дослідження, дотримання певної послідовності у викладенні та розв'язанні наукової проблеми. Зосередимо увагу на ключових моментах дослідження – концепції та її верифікації.

Концепція розгортання поняття відсутності у російській мові, яка сформульована у положеннях, що виносяться на захист, ґрунтується на надійних теоретичних підставах, що формуються у перших двох розділах роботи. Критичний аналіз літератури дав змогу акцентувати актуальність, новизну, відмінність своєї позиції.

Насамперед відзначимо правомірність використання терміну *поняття* щодо семантики відсутності, що детально обговорюється у роботі. Поняття

«відсутність» розглядається як елемент бінарної опозиції «наявність»: «відсутність», котра, в свою чергу, може бути потрактована як категорія. Розуміння цієї опозиції розглянуто дисертанткою в різних гуманітарних науках, дотичних до обраного напрямку наукової лінгвістичної парадигми.

У дисертації здійснено аналіз літературознавчих, філософських, психологічних і інших розвідок у сфері семіотики, що звертаються до природи відсутності і її вираженні у різних дискурсах, і це є позитивним, оскільки когнітивна лінгвістика передбачає вихід за межі власне мовознавства. Цікавий есей про порожнечу (1.4.1.) переконує у вагомості поняття «відсутність» у людській свідомості.

Викликає розуміння вкрай важлива у методологічному плані ідея про пересікання семантики відсутності зі значеннями негачії, позбавлення, каритивності, неволодіння – через сему 'відсутність'.

Тут показано значимість відсутності, розмежовано відсутність у мові і мовленні. Добре вмотивовано варіативність відсутності, аргументовано універсальність, відкритість, міждисциплінарність, нейтральність, показано можливості семантичного (когнітивного) синтаксису, дискурсивного аналізу для встановлення ролі семантичного маркера відсутності у мові.

Дисертантка роз'яснює сутність терміна *вторинна номінація* щодо маніфестантів поняття «відсутність»: оскільки звичним для людської свідомості є номінування наявного члена опозиції, то для опозитива зі значенням відсутності обирається здебільшого похідна від неї номінація: *известный – безызвестный*.

Авторка аргументує доцільність використання діахронічного аналізу мовних явищ із застосуванням прийому інтерпретації, порівняння репрезентантів поняття «відсутність» у російській і українській мовах для виявлення спільних і особливих рис, притаманних російськомовному середовищу. В дисертації О.В. Радчук набули актуалізації психологічні основи смислотворення, зокрема процесу апперцепції. Методологія, до якої апелює дисертантка, започаткована у працях відомих науковців. Але слід

зазначити, що авторка розробляє своє бачення проблеми і формує інтегральний підхід до вивчення поняття «відсутність» у системі російської мови.

Імпонує поважне ставлення до надбань українського історичного мовознавства (праці П. Лавровського), філософії мови (О. Потебня), положення про вагомість міжмовного порівняння при вивченні мовних явищ (І. Білодід). У роботі оригінально застосовано ідею О. Потебні про два етапи пізнання: початковий і наступний (які пізніше знайшли відбиття у первинному і вторинному розумінні М. Гайдеггера та Г. Гадамера) для пояснення механізму створення номінації зі значенням відсутності.

Огляд наукової літератури гуманітарного спрямування, присвяченої феномену відсутності, доводить, що звернення до цієї проблеми є актуальним і, ймовірно, не може бути вичерпним остаточно. Розуміючи це, авторка дисертації окреслює коло питань, які поставила за мету вирішити у дисертації.

О.В. Радчук демонструє розуміння методологічної культури сьогодення, яка виявляється понад усе у руйнуванні меж між науковими галузями, примату дедуктивності, есеїзму, однак при цьому авторка не сходить з міцного ґрунту мовних фактів у інтерпретації, яка базується на визнаних у традиційному мовознавстві шляхах верифікації. Верифікація пропонованої концепції здійснюється шляхом аналізу багатого і різнопланового матеріалу у наступних трьох розділах роботи.

Описуючи процес формування поняття «відсутність» у російській мові у третьому розділі, дисертантка висвітлює формування внутрішньої форми опозитів *відсутність – присутність, відсутність – наявність*, подає глибокий етимологічний аналіз цих номінативних одиниць, показує ментальну значущість поняття «відсутність», виявляє психофізіологічну базу створення цього абстракту. Виходячи з положення про первинність жестової мови та повторення у онтогенезі шляху розвитку людської мови, авторка звертається до опису невербальних засобів вираження поняття «відсутність»

(жестів) серед дітей і дорослих російськомовного середовища, у яких виявляється ментальна основа поняття, простежується взаємозв'язок мови, культури і мислення конкретного етносу. Когнітивний аналіз також залучено до опису паремій, у яких семантика поняття «відсутність» історично й ментально зумовлена і відтворена не лише через використання прототипів *нет* і *без*, але й давніми російськими лексемами з національно-культурною складовою. Добре, що відсутність у пареміях розглядається у контексті судження. Оскільки логічною основою паремій часто є парадоксальність судження, авторка використовує їх для демонстрації взаємодетермінації понять «відсутності» і «наявності» (*На безрыбье и рак – рыба*). Досить показовим є експеримент на кореляцію жестів і паремій: реакції респондентів відповідають очікуванням; так, досить сумнівний щодо природності жест «хатинка» так і не прочитано реципієнтами у ключі відсутності.

Лексико-семантична та дериваційна експлікація особливостей репрезентації поняття «відсутність» найбільш, на нашу думку, вагома частина дисертації, оскільки саме тут показано прагнення мовної системи до повноти. До позитивних рис роботи, які можуть претендувати на наукову новизну, слід віднести визначення семантико-дериваційних засобів утворення вторинних номінацій на основі прототипів *нет* і *без*. Дисертанткою показано зв'язок між лексикою та граматиною, поєднання яких відбувається через дериваційні мовні елементи. У дисертації розглянуто прикметникові деривати, утворені формантами, які є похідними від прототипів *нет* і *без*. Компонентний аналіз слів здійснено на широкому фактичному матеріалі російської, а також і інших мов для виокремлення національної специфіки репрезентантів аналізованого абстракту. Вдалою видається розроблена семантико-дериваційна класифікація прикметників з семою 'відсутність' у значенні, встановлення кореляції цих дериватів з принципами мовної надмірності та економії, співвідношення дериватів з формантами *не-* і *без-*. Проведений експеримент засвідчив однотипне сприйняття семантики відсутності у межах п'яти полів.

У останньому розділі досліджується вияв поняття «відсутність» у граматичній системі. Тут представлено стереотипне уявлення про поняття «відсутність» у граматиці й подано рефлексію носіїв російської мови під час проведення асоціативного експерименту. У роботі запропоновано подано класифікацію семантичних типів поняття «відсутність» у граматиці російської мови, враховуючи динаміку мовних змін. Новий підхід до висвітлення історичних фактів мови уможливив виокремити лінгвоспецифічні та ідіонаціональні ознаки деяких граматичних явищ.

О.В. Радчук звертає увагу на суплетивні форми, у яких справедливо убачає відсутність очікуваної матеріальної повторюваності знаків у граматичній словотвірній парадигмі лексеми. Дисертантка узагальнює теорію суплетивізму, пояснює морфологічну селекцію існуючих форм. Все це авторка ілюструє прикладами з національного корпусу російської мови.

Таким чином, репрезентація поняття «відсутність» у російській мові представлена у роботі у кількох напрямках: по-перше, маркована відсутність очікуваної денотативної семантики (*безлунная ночь*), відсутність очікуваної матеріальної оболонки (суплетивізм) і врешті відсутність знака (дефектні парадигми).

Робота має багату перспективу – маніфестація відсутності на рівні речення та дискурсу, пор. хоча б: *У кімнаті стіл, два стільці, диван, нема шафи. Стіл не розкладається// Я не купив хліба, скористались черствим.*

У висновках О.В. Радчук узагальнює напрацьоване, підтверджує висунуту гіпотезу, подає перспективи наукової розробки. Загалом для дисертації характерна оригінальна авторська концепція, чітко окреслена методологія, переконливе обґрунтування новаторських ідей, цікавий та багатий ілюстративний матеріал, що підкріплює теоретичні постулати. Сформульована гіпотеза знайшла своє підтвердження.

Дисертантка виявила наукову зрілість, широку ерудицію, вміння вести дослідження на межі наукових дисциплін, ґрунтовну методологічну підготовку, добре відчуття мовного матеріалу.

Мова тексту дисертації і автореферату зауважень загалом не викликає. Особливо слід підкреслити коректне вживання понять і характер викладу, який засвідчує повагу до читача.

Як кожна нова ідея, запропонована у роботі концепція побутування поняття «відсутність» у мові викликає окремі запитання, що потребують уточнення.

1. На наш погляд, поняття відсутності детерміноване поняттям очікуваності (*безбородое* лице – тому, що очікували *с бородой*, *неполезный* – тому що очікували *пользы*) та норми (*бесплодная женщина* – нема *плодная женщина*). З огляду на це, не всі дефектні парадигми можна інтерпретувати у контексті відсутності. Так, відсутність сталого порядку слів – не є справжньою відсутністю для носіїв мови, як і визначеність /невизначеність, відсутність окремих часових форм, двоїни і т. ін. Таким чином, відсутність у мові знака у білатеральному розумінні, як його приймає дисертантка, не може бути кваліфіковано як «відсутність». З іншого боку, поява нових кличних форм типу *мам*, *Свет* вказує на потребу в них, вживання слів *ихний*, *дудю*, *врачиха* означає очікування на повноту парадигм, а тому ці явища можуть бути інтерпретовані як відсутність – лише матеріальної оболонки.

2. Дисертантка пропонує розрізнити заперечення і відсутність за допомогою осі перехідності (с.185-186), вказуючи, що вони, маючи спільний прототип *нет*, мають і спільну зону на цій осі. Не зрозуміло, що знаходиться поза межами цієї спільної зони («чиста» негація и «чиста» відсутність?) і які формальні показники вказують на відрізок розходження, визначаючи таким чином поле негації і поле відсутності та їх перетин. В авторській схемі на с. 190 такими маркерами є здатність трансформації одиниці за допомогою модусів *нет* и *без*, однак цей механізм не показаний у роботі для зон, що не пересікаються. Чи дозволяє проведений аналіз стверджувати, що поняття відсутність домінує (?) / поглинає (?) суміжні поняття?

3. Викликає запитання класичне шкільне співвідношення одиниць типу *не умный* та *неумный*. Чи справедливо вважати, що *не умный* маніфестує відсутність, а *неумный* – негацію?

4. Приймаючи використання *без* і *нет* як ідентифікаторів відсутності, вважаємо, що краще трактувати їх як модуси, оскільки ми вставляємо досліджуваний елемент у модальну рамку: «без ...», «нет ...» (*безденежный* – «без денег» / «нет денег», *нечестный* – «нет чести»).

Наші зауваження стосуються найбільше способу репрезентації матеріалів дослідження, не ставлячи під сумнів саму концепцію, яка виявляє свою цілісність і вичерпну повноту у сукупності дисертації і публікацій.

О.В. Радчук представила до захисту оригінальне завершене дослідження актуальної проблеми, яке відповідає духові часу. Робота визначається новизною постановки проблеми і методики аналізу, має теоретичне значення у сфері методології лінгвістики, когнітивного мовознавства, лінгвокультурології. Безсумнівне практичне застосування результатів проведеного аналізу.

Працю належним чином апробовано на міжнародних та всеукраїнських наукових заходах (участь з доповідями на 31 конференції). Публікації дисертантки охоплюють ключові проблеми дослідження (загальна кількість публікацій з теми дисертації – 34). Дисертація містить 16 таблиць, 4 рисунки і 4 додатки, що унаочнюють поданий в тексті лінгвокогнітивний аналіз репрезентантів поняття «відсутність».

Дослідження має безумовну наукову новизну, яка полягає, насамперед, у тому, що вперше здійснено комплексне когнітивне дослідження абстрактного поняття «відсутність» і засобів його репрезентації у системі російської мови. Слід зазначити фундаментальність роботи: у представленій дисертації приділено велику увагу семантиці лексико-семантичних, дериваційних і граматичних засобів вираження поняття «відсутність», авторка поєднує синхронічний та діахронічний аспекти дослідження, що надає лінгвістичному аналізу глибини і переконливості висновкам.

Підсумовуючи, відзначимо, що представлена у дисертації концепція семантичної розбудови поняття «відсутність» у російській мові та її верифікація вносить вклад у розвиток когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології, структурної лінгвістики та має методологічні перспективи.

Зміст дисертації і автореферату свідчить, що робота Ольги Вячеславівни Радчук «Семантика засобів вираження поняття «відсутність» у російській мові: лінгвокогнітивний аспект» є завершеним дослідженням актуальної лінгвістичної проблеми, відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів та присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 (зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМУ № 656 від 19.08.2015 та № 567 від 27.07.2016), а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.02 – російська мова.

Доктор філологічних наук, професор,
завідувачка кафедри російської мови і
літератури Київського національного
лінгвістичного університету

В.П. Мусієнко

